

V. KÜLMKING

KÜLMKING LIIVIS

100. Kes kõik ei karda õhtust hämarat aega, veel enam pimedat ööd! Siis liiguvad ringi kõik kollid ja kummitused, igasugu paha on teotsemas siis. – Alatasa tundub videvikus, nagu keegi tuleks salakesi–tasakesi tuppa (L). Sageli õhtuti hämaras näha pole õieti küll midagi, aga selgesti on tunda, et mingi paha vaim on ligidal: läbi luude jooksevad sellised külmavärinad (vt. § 97), nagu külmaks kõik keha ja veri kangeks; olgugi et silmad ei näe mitte kui midagi, aga juba õhu sissehingamisega tuntakse siis mingi võõra halva ligiolu (L). Ah, isegi magades tundub tihti läbi une, nagu ligineks keegi (L, vrld. painajat! vrld. kummitusi! L 163 = S. 73). Ja veel tänapäevani vanade randlaste seas liigub ringi väga kõva kõne, et mitte kuigi palju aastaid tagasi õhtuti videviku aegu käinuvat küla mööda ümber – külmking (L).

Ning kui pimedus juba majade man külas ja kodus äratav hirmu ja õudust, seda enam veel öises sügavas sumedas laanes. – Kui teie „hingede aegu” või mõnel muul teatud „tähelepandaval” ajal s.t. tähtpäeval olete läind öösel läbi suure metsa, siis olete ka kuulnud, mingi on sääil hoigamine, karjumine ja otsekuu lapsenutt (Ir, vrld. metsahaldjat! vrld. eksitajat! vrld. kuradit! vrld. kummitusi! vrld. surnuid!). Ja mitte ainult öiti, vaid päevitigi metsas kuulatakse aina sellist müra, huugamist ja huilgeid (Sr). Kuna päevaseid huilgeid peetakse harilikumalt küll halli (vt. S. 193) hääleks, siis öiti aga uluvad, karjuvad ja nutavad metsas – külmkingad (Ir).

Aga mitte üksi öine pimedus ei sugereeri arusaamatuse kõhedust või õudset hirmujudinat, – näe, muidu niisama mõnikord tundub üksi või endamisi olles, nagu hakanuks midagi jalgade manu; lähed aga vaatama ligemalt, – midagi ei ole (L). Teinekord taas külmal ajal, sügisel või talvel, mõni saab kinni sellise suure jäleda kärbse, jälgi ja lõmase, aga peenpeenikeste jalgega ja palja pääga; kui saadakse see kätte, siis ta alati libiseb käest jällegi välja; lähed uuesti vaatama, – pole kuskilgi enam midagi näha ega võtta (L). Tjah, sa tunned midagi, kuuled midagi, näed, leiad, kahmad midagi, aga ei ole, ei ole ega ole ometigi mitte kui midagi ... – see on külmking (L)!

Ainult lääneliivis on tarvitusel nimetus külmking = külma-kānga vanimal generatsioonil, kuna nooremail üldise häälikumuutuse ü > i järele on külma-kānga. Kogu idaliivis sama olevust kutsutakse nimega kümnekingaline = kim-kāngal'i ~ -li) või -i > -e järele individuaalselt ka kim-kāngal'e (Pr, V), gen. sing. kimkāngal'ōz ~ -l'iz ~ -liz, part. sing. kimkāngal'ōst(ō) ~ -l'ist(ō) ~ -list(ō), part. plur. kimkāngal'izi ~ -liži, „jääda kümnekingaliseks” = iedō pa-kimkāngal'izōks (Kr, Pr) ja kord juhuslikult suffiksiste seginemisel pa-kimkāngal'ōks (V). Täitsa individuaalset laadi kannab nimetus külma(d)-kākōd (Pz), mis on tekkind sellest, et külmkingad on viidud ühendusse „kākiohtu” = vastlapäeva märdisanditamise (vt. § 101; kontaminatsioon: kāngad + kākad > kākōd) (Sjögren-Wiedemannil see sõna esineb ainult ühes kohas (LGr 456) „külma kengad” kujul (Pz)).

101. Kes on siis õieti need külmingad ja kümnekingalised ning kuidas nad on sugend? Millised nad on ja mida nemad teevad? Või ongi nad ainult pimeduse, üksinduse ja lihtsa arusaamatuse loodud hirmukujud, nagu esitet eelpool?

Oh, nad pole muud midagi kui ainult vallatud noored, kes „ehivad” s.t. riietavad end tonteks nn. kakanikad = vastlaõhtul (sellest ka nimi kilmad-käkõd – vt. § 100) ja nutavad siis uste taga, et käed ja jalad külmetavad (Pz). Ning nõnda üldse muulgi ajal: tüdrukuid-poisse ehib end tantsupeole, nad tulevad öösel koju põhku ja kollitelevad siis (Pz, Ii) – mõnel paberist seelik, valge müts ja kingad (Pz). Need ongi siis need külmingad: vaat, läbi uduhämara ju ainult kummitusi nähakse, sellepärast kutsutakse ka neid külmeiks (Pz) (Keegi „asjatundja” teadis seletada isegi seda, et kümnekingaline olevat lihtsalt sellise lollaka inimese, kes ajab igasugu tühist ja sisutut loba, sõimusõna (Kl). Igatahes teatud inimese võrdlemiseks tarvitatakse seda sõna küll: sa oled nagu külming! (L, Pr, Kl, vrdl. § 100)).

Kuid sellise naturalistliku seletusviisiga ei rahuldu kuigi paljud, vaid kihelev massifantaasia otsib külmingale igasugu põnevamat ja saladuslikumat algupära. – Üsna üldiselt oletatakse, et külmingad on kurjad inimesed (L, V), sellised poolkuradid (Pr) või sellised „kura-ditükid” = kure-kabald (Kl), „kuradi-tegijad” = kure-tegijad (Pr 58), kes käivad nõidudes ja muile halba tehes ringi (Kl), – ühe sõnaga, külmingad on pahad inimesed, nõiad, moondund kujul. Arvatakse ka, et nad ei ole mitte omal algatusel sellised, vaid neid on nõiutud ära ja nimelt nii, et neil on kümme jalga, igas jalas king, ja et nad siis selliseina peavad piinama inimesi (V). Või jällegi: sellisena „kümnekingaline” sündind nüüd küll ei ole, vaid kurat teeb kümnekingaliseks ümber selle inimese, kes teda nii palju orjab; see näib välja nagu harilik inimene, kahe jalaga (aga „kümnekingaline”!), kuid karvane (Pr).

Igatahes pärisnimene kümnekingaline ei ole, vaid ta on ikka selline „poolnimene” (Pr) või „poolnimest-poollooma” (vrdl. vaarao lapsi § 68), kes sugenenuvat ahvist (Kr), kes mõistab küll kõnelda (Kr, Pr 33 – vt. § 112), kes liigub ainult õiti (Ir, Kr) ja ainult mööda metsi ega näita „kodude” man nägugi (Ir); teiste teateil taas liigub siiski ka päeviti (Sr) ning tuleb vahel küladessegi (Ir, Pr). Oma välimuse ja asukoha tõttu külming muutub tihti otse metslooma sarnaseks. Ta on liiati kole tige loom, hullem kui metsaline (Pr). Ta hääd midagi ei tee (L), vaid ainult halba (Ir, Kl), piinab loomi (Ir) ja kisub inimesi mis hirmus (Pr, V), nii et tema eest peab põgenema kuhu iganes võimalik (Pr). Eriti kui olnud kümnekingaliste jooksutunnid, siis nad olnud koledad (Pr), ja just jõulu ning vanaaasta õiti nad ikka liikuvat kõik need kümnekingalised, libahundid, võlud ja teised kuradid (V), nagu üldiselt kõikide pahade olevuste liikumisaeg on eriti just pühade õil.

102. Nagu eelpool esitet, peetakse külminga moondund nõiaiks. Kuid nõid võib moonduda päaleselle ka veel näit. painajaks, võluks, hiilinguks, libahundiks. Muidugi siis nende mõistete piirid lähevad kergesti segi ja neid identifitseeritakse sageli teistestega. – Nõnda öeldakse ka külminga kohta, et see olevat lihtsalt inimene, kes käivat nii salajas otsekui painaja või võlu (L), ta pigistavat nii inimesi kui loomi, ainult selle vahega, et kui painaja

ratsutab, siis loomad on higised ja märjad, kui aga külming pigistab, siis loomad on otsekui lakutud ja karv on kõik tagurpidi (L).

Samuti öeldakse, kümnekingaline on võlu (vt. vastavat päätükki), kes käib lehma imemas mööda lautu (Kl). Ka võlude ülemere Saaremaal sõidu loos (tuttav „Hexensabbat”, S. 156) nimetatakse neid kord kümnekingalisiks (Pr 58) ja seletatakse täiendavalt: need kümnekingalised ju ajelnud üle mere, kui jää olnud pääl, tulnud Saaremaalt Kuramaale ja läind siit sinna, käind nõndaviisi koos oma „konverentside” pääl; Kuramaal neid olnud siiski vähem kui Saaremaal (Pr – vrld. „maksamereliste” motiivi Saaremaa vanavaras!). Ja üsna puugi hankimislugudega liitub seletus, kuis Zuonkõ-talu (V) peremees sõitnud Riiga, ostnud viiekopikalise karbikese, milles leidnud tagasisõidul avades kollase päevaussi, millest ta pole saand lahti ja „jäänd” ise kümnekingaliseks (V – vt. § 136). Isegi tuulispää ehk „hiilingu” omadusi on kümnekingalisil: nad mööduvad kui tuule huugamine = tül-ügandõks (Ir, Pr, vrld. Pr 43 – vt. § 106).

Kõige sagedamini külminga identifitseeritakse libahundiga. Arvatakse otse, et libahundi nimetus liivi keeles vilkatõks on läti keele sõna (läti lain see tõeliselt ongi), kuna „kümnekingaline” pidavat olema vastav liivi oma algupärane libahundi nimi (Sr); vahe olevat ainult selles, et kümnekingalised „ajelevat” ainult öiti, kuna libahundid jooksvat päeval kah (Kr). Loomulikult siis mõlemad nimed lähevad segi, ja kõneldakse peremehest, kes kord libahundina, kord kümnekingalisena (Ii 21, V 21) jõuab sulasest varemini töö manu (S. 163). Iseäranis vaheldumisi segi külmingad ja libahundid esinevad loos laupäeva õhtul saunas tööskelevaist tüdrukuist (S. 162). – Neiud läind sauna istuma ja poisse ootama; säääl tulnud sisse külmingad, kes olnud täiesti inimhoodi, sellised noormehed, ainult jalgu pole neil olnud, riided olnud ümber; tüdrukud pakkund neile süüa, nad tantsind ja hakand tüdrukuid kiskuma; mõni tüdruk pääsnud siiski eluga (Ii 19). Üldisemalt neid tüdrukute-murdjaid peetakse libahunteks (sellepärast esitatakse see lugu üksikasjalikumalt libahundi päätükis), säälsamas ristitakse neid aga ka külmingeks ja kirjeldetakse vastavalt nende välimust: nad olevat külmad, neil olevat sees ainult vaim (Ii 19); nad olevat metsalised, kuid inimnägu, saba taga nagu suur luud, kingad olevat neil jalas, härrasriided – jakk ja mantel – seljas, saba mantli alt raasuke väljas, – nii nad heidutelnud ja kiskund inimesi (Ii); nad olnud karvased (Sr), suured kahejalgsed mehed suure savaga, – sellest savast neid tuntudki saunas ära, et need õiged poisid ei ole (Sr). – On arusaadav, et sellise inimkuju vahetalitusel segatakse külming ja libahunt teisteisega kergesti ära, kuna neid mõlemaid arvatakse ju inimlikku algupära olevat. Karvase mehe ja eriti sava allakriipsutamine juhib meid nagu iseendast kuradi välimuse manu, – teatavasti Eestis vastavas loos esinebki „vanapoiss” ise või tondid (FFC 25, S. 29).

Täiesti sarnanevad libahundiks või võluks moondumisele ka külmingaks moondumise võtted. – Inimene võib teha või nõiduda end kümnekingaliseks sellise määrdega (lepakoori ja mida kõike pidavat olema säääl vaja), seda ta võib endale pää ja jalge pääle, siis ta „jääb” kümnekingaliseks, näib välja nagu hunt või mõni muu metsloom, aga temal on

kümme jalga, siis ta võib joosta kõige kiiremini ja ta murrab hobuseid, lehma või muid loomi; inimeseks tagasi ta võib saada, kui keerab kolm korda kanna pääl ümber nii, et muud jalad ei puutu maha (V). Peaaegu samuti seletetakse, et inimesed teevad end kümnekingaliseks nii: kojast olnud sellised kausid määrdega, millega nad võidnud oma otsa ja jalgu, siis neile „jäänd” selga selline peninahk (V). See määrdega võidmise motiiv on eriti oluline võlude ülemeresõidu puhul (S. 156), esineb ent ka libahundistumisel (vt. vastavaid päätükke).

103. Aga veelgi enam sarnastetakse kümnekingalist välimuse poolest hundile resp. koerale: tal on neli (!) jalga nagu koeral ja pikk saba taga, ta on ainult pisem kui libahunt, ja libahunt kisub ning kiusab teda (V, külminga ja hundi suhtest vt. allpool eraldi § 112). Siit üks samm edasi: kümnekingaline on täitsa koera moodi (Sr, Kr, V), aga päris peni ta kah ei ole, vaid inimene koeranahas (Kr, V). Ja siis seletetakse üksikasjalikumalt, ta olevat selline poolinimest-poolkoera: tal on inimese nägu ja hääl, aga hambad on tal nagu koeral, sõrmed on sellised kui koeraküüned, jalad nagu inimesel, aga varbad jällegi kui koerakäpad; ja metslase hing on neil sees: nad käivad öiti inimesi ehmatamas ja õgimas, imevad verd, kui saavad kätte, päeviti nad elavat niisama nagu muudki inimesed; kümnekingalisiks kutsutakse neid sellepärast, et nad liiguvad ainult öiti, kuna libahundid käivad päevalgi: ja libahundid murravad ja kisuvad neid sellepärast, et nad olnud vähe ikka inimemoodi kah (Kr). – Ei ole kahtlust, et kümnekingalised on samastund siin Liivis võrdlemisi vähe tuttavate peninukkide ehk koerakoonlasiga (vrld. S. 232). Ja kui lisada siia veel tüübilised motiivid, et „kümnekingaline edaspidi läheb, aga jälg näitab, nagu ta läinuks tagurpidi” (Sr), või et „nad kängivad viisud tagurpidi jalga ja lähevad siis inimesi püüdma” (Sr), või et „nad on täitsa inimkehaga ja ka ilma savata, ainult jalad on sellised laiad, sellised lesta-lämbad” (Sr), – siis selgub, et kümnekingalised on identifitseeritud lõpuks ka sõjaaegsete sisside ehk pardiajajatega ja et Liivigi rannikul peninukid ja sissid on läind omavahel omakorda segi nagu teatavasti üldse kogu Baltikumis.

104. Nõndaviisi siis Idaliivis kümnekingaline on võtnud endasse vastu küll nõia, võlu, puugi, painaja, hiilingu, libahundi, metslooma, isegi peninuki ja pardiajaja aineid. Aga kui minna otsekohe küsima jutustajailt, kes need kümnekingalised lõplikult siis on ja kuidas nad on sugend, siis ei teata ometigi anda päris kindlat vastust ja kaheldakse kobades ringi, kas need on halvad inimesed või surnud või mingi vanaaja rahvas või metsloomad (Kr). Ja kui muud seletust ei teata leida, siis tembeldetakse nad lihtsalt kummitusiks – seda peaaesjalikult Lääneliivis – ja antakse neile igalepoole sobivad kummituste nimed (nende lätist põlvnevatate nimede ligemat seletust vt. alamal kummituste päätükis): spuokõd (L, Pz, Sr, Ir Saar, Vir 91), kã'mõd (L), dã'nõd (L), blekid (Sr – vrld. § 2), sõnaga, igasugu kummitused, kollid ja tondid või üldse õised „hirmutajad” = irmtijid (Sr) ja „ehmatajad” = ädagtjid (Sr), kel olevat all kümme jalga, nagu osutab nimigi „kümnekingaline”, kes kisuvat ja piinavat inimesi metsas ja keda saavat lasta maha hõbekuuliga (Sr), nagu lastakse ju kõiki õisi olevusi puhta ja õilse hõbedaga. Sellisel korral külminga kardetakse kui tüübilist õist hirmukuju, millisena teda esiteldigi kõige alul (vt. § 100): kui kuulatakse

pimedas midagi kahtlast kahinat või häält, kohe on kartus, et vaat kui ei olegi kümnekingaline (V, vrdl. ka V 20 = Mt. 1360 + US. 22). Ja kui keegi tuleb salaja tasa tuppa nii, et teda ei kuuldagi, siis öeldakse ikka: sa niisama tuled nagu külming (L). Lääne-Liivis peetaksegi külminga harilikult kummituseks, kes armastavat piiluda esiseid mööda või uksepakul (L). Kui välisüksed on valla, siis külming tulevat aina edisesse, – sellepärast hoiatatakse ja pannakse õhtuti ukсед alati kõik kinni (L). Jutustaja ema öelnud aina, et kunagi ei tohtivat jätta ust õhtul valla, sest siis liikuvad kõik need „varjud” = (d)änöd ja kummitused = spuokõd ringi (L). Kuid teha ust ise lahti külming kah ei saavat ega pääsvat siis tuppa, vaid püsivat aina edises ja käivat hiilides, kuis saada tuppa (L), – sellepärast hirmutatakse ka lapsi alatasa, ärgu mingi nad pimedas edisesse või välja: vaat kui külming ei võta kinni ega vii ära! (L, Ii, Sr, Ir). Lastehirmutisena külming saab vastava välimuse: see on kurat härjajalgade ja savaga (L), see on tont üheainsa suure silmaga (Sr), see on bob või boba (vt. lastehirmutisi) ahju taga, kes tuleb välja, va suur hall tekk ümber (L). Lõpuks tehakse isegi räbalaist ja nartsest valmis olevus lapse hirmutamiseks ja öeldakse, see olevat „räbalaist kurat” või – külming (L 81 = S. 117, vt. § 125). Vt. ka L 163 – § 142.

Külming võtvat omale “mingi-eimingi” s.t. mistahtesuguse kuju, kuid enamasti ta olevat ikka selline hall, riiderõmm ümber, mõnikord noormehe, vanamehe või eide kujuline, mõnikord teda võivat tunda ainult käe või jalaga, ta liigub nagu vaim, nagu inimese vari (L). Ja sellisena külming identifitseeritakse lastehirmutise, kolli ja kummituse järele lõpuks täielikult ka ristiusu pailapse kuradi endaga, nagu juba eelpool esitelduski on selgund mitmeid kokkupuutekohti kuradi ja külminga vahel (vt. eriti lhk. 54 ja 57), nõnda et väidetakse viimaks lausa: külming ja kurat olevat üks ja seesama (L, Sr, Kl), ainult kurat on jämedam, külming peenem nimetus (L), ergo – külming on lihtsalt kuradi eufemism!

Lõppude lõpuks näeme siis summa summarum, et külming Liivis on paisund universaalseks mütolooiliseks mõisteks: see sisaldab puha ja väljendab kõike! Välimuselt ta esineb igasugu kujul, millist massi elav mõttelend aga iganes tahab või mõistab talle anda, samuti sisemuselt, tähenduslikult ta mahutab ja sulatab endasse mitmekesiseimad elemendid, kuni kõlbab viimaks iga paha kalduvusega olevuse paralleelnimeks. – Külming tõlgitseb kokkuvõttes järgmisi suuri gruppe: 1) vallatelevat märdisanditajat ja lollakat lobasuud; 2) ahvi järeletulijat, poolinimest-poollooma, metsalist, koledat koerataolist elukat; 3) iseäranis sagedasti kuradi käsilast, moondund nõida ja selle eritüüpe – painajat, võlu (ka puugi funktsioonis), libahunti, kaudselt hiilingutki; 4) peninukki (vereimejana ka vampiiri) ja sissi ehk pardiajajat; 5) kõige üldisemalt aga hirmukuju, kummitust, tonti, kolli, lastehirmutist või 6) vana kuradit ennast; 7) isegi haldjaks ja nimelt just teatud olukordel surnu ja kuradiga segineva metsa rahva liikmeks tembeldetakse teda mõnikord (Pz 6, Sr – vrdl. § 52).

105. Ainult üht suurt ja tähtsat rühma pole mainitud senini külminga äärmiselt kirjavas koosseisus. Aga juba a priori võiks väita suurima tõenäolusega, et kui kõik muu, siis ei saa puududa külminga ainestikus ka – surnud. Sest just surnud on ju üle ilma see ürgelement, mis on sigitand õudseid kujusid ja kummalisi olevusi täis kogu inimese ümbruse. Ning

nõnda ongi lugu liivi külmingaga: ka siin on surnud tagapõhjas. – Juba eelpool väljendus mitmeid üksikasju, mis viitavad surnute poole. Tuletagem need meelde ja lisagem juurde uusi täiendusi: külmingad on inimhoodi, ent ilma lihata vaimud (L, Pz, Ii 19, Sr, Kr, Pr), nad on hallid inimvarjud (L) ja külmad kui surnud (L, Pz, Ii 19), nii et tekib elavailgi külmavärinaid nende möödumisel (L – vt. § 97), vaimena nad ei saa avada kinnist ust (L) ja kehatuina nad ei söö kah kunagi (L). Laupäeva õhtuti kui elavad inimesed on juba vihelnud, siis tulevad sauna pesema külmingadki, mispärast viimased saunast tulijad panevad lavale kapaga vett ja luua, et saaksid vihelda ka maarjaneitsid (vt. § 78) ja külmingad (sellest kombest ligemalt vt. § 46); keegi ei tohi jääda sauna viimaseks üksinda, sest sel inimesel tuleks pesta siis külminga selga (Ii). – Selline seletus surnute vihtlemisest sobib täiesti muude kirjeldusiga surnute tegevusest (vt. § 91), ja nüüd saab meile lisaks veelgi arusaadavamaks saunas vihtlevate külmingade identifitseerumine sauna tüdrukuid murdma tulevate üliloomulikkude noormeestega, millest oli juttu juba eelpool (vt. § 102).

Aga ka täitsa selgeid ja täpseid mälestisi külmingade põlvenemisest surnuist on püsind kogu rannikul muu tähendusballasti hulgas. – Külmingad on lihtsalt igasugu erakordsed surnud (vt. § 97–99): „äravannutud” ehk neetud inimesed ja nõiad pääle surma (L), kõik need „hinged”, keda pole maetud (Ir) ja veelgi enam just nimelt ristimata surnud (L), tüdrukute hukatud lapsed (Pz, Sr, Ir, Kr), saksa mõisnikkude sohilapsed, keda emad kägistand (Sr) (Jutustaja naine kahtles, kas kümnekingalised on just nimelt mõisnikkude lapsi, kuid mees vastas veendunult: „Kes muud nad siis on? – ega s’ ometi õige inimese last keegi kägistama lähe!” (Sr)), – ergo spetsiaalselt just erakordset surma saand lapsed, kes köidavad üldse massifantaasia tähelepanu eriliselt (vt. § 99), need muutuvad külmingeks. Sellest siis ka külmingade pisiduse allakriipsutamine: nad on pisipisikesi poisikesi (L 28, Pz SjWied, LGr 456, Pz 6, Pz 17, Ii Set, Ir 11 – vrld. hingede rändamist Egipti, kus kah surnute pisidust rõhutatakse, vt. § 93). Kuna need lapsed, edasi, on hukkund enamasti metsas ja just öösel, siis nad teotsevad samuti esimeses joonis nimelt öiti metsas (L, Sr, Ir, Pr), nii et identifitseeruvad mõnikord isegi metsarahva s.t. metsahaldjatega (Pz 6, Sr – vt. § 104). Iseäranis ilmekalt valgustab külminga algupära järgmine kirjeldus: öiti metsas hoigavad ja nutavad, „kriuguvad ja räuguvad” kõik need „hinged”, kellede „liha” s.t. ihu pole maetud ilusasti kalmistule, nagu seda peaks tehtama korralikult iga ristiinimesega; sääl uluvad need hinged, kellede ihu on kiskund puruks hundid ja karud; sääl nutavad selliste laste hinged, keda emad on hukand ära, – neid kõiki kutsutakse kümnekingaliksiks, ning kuna nad puha on tapetud ja hukatud, siis nad ka ühelegi inimesele hääd ei tee, vaid seda aina katsuvad, kuis teha halba, rikkuda või ehmatada mõnd inimest (Ir). – Nii paljastub siingi jälle külmingade paha loomus ja kalduvus teha halba, nagu see väljendus ka igalpool enne esiteldus. Ning ainult haruharva väidetakse vastupidiselt, et hukkund lastest kujunend kümnekingalised ei tee midagi halba (Sr, Kr).

Ometi paistab silma oluline vahe näit. eesti paha loomuga surnu resp. kodukäija ja liivi külminga vahel: kuna Eestis teatakse ja tarvitatakse äärmiselt palju kaitseabinõusid kodukäijate vastu, siis Liivis selliseist abinõudest peaaegu ei kõneldagi, nagu see selgus juba varem surnute analüüsi puhul (vt. § 97). Nähtavasti surnute kodukäimise motiiv pole

arenend Liivis ikkagi mitte selliseks domineerivaks, meelivaldavaks keskseks nähtuseks nagu eesti usundilises loomingus, kus sellele on koondund massifantaasia eriline huvi ja kus on otsitud määratul hulgal maagilisi vastuabinõusid enesekaitseks kodukäijate vastu. Liivis tähtsaimaks kaitseabinõuks külminga vastu on tüübiline ristiusu maagiline võte – rist. Kui sa „heidad” nüüd ristimärgi endale ise käega ette või lähed üle risttee või jõuad sillale, kus sillapuud on pandud kah juba risti üle tee, – ikka sa oled risti abil pääsnud neist kümnekingalisist (Ir). Näe, kümnekingalised murdnuksid Uost Õna (Ii) peaaegu ära, kui ta poleks jõudnud joosta veel viimsel hetkel üle risttee (Ir 11). Niisama Brökša Brants (Sr) olnud Lõnd-soo ligi, kui kümnekingalised hakand jooksmata talle järele; Brants olnud ratsa ja tal olnud hüva hobu, kuid kuis ta ka pole kihutand, – ometi kümnekingalised, kes jooksevad nii ruttu nagu tuulehoog, saanuksid ta hoolimata kõigest kätte, kui ta poleks jõudnud õigel ajal sillale; ainult hobuse tagumine pool pole olnud veel sillal, ja selle siis kümnekingalised kiskund puruksjahuks nagu sodi (Ir 11). Külminga vastu kaitseb ka kas või rauast ristikene kepi otsa küljes (L 44 – vt. § 106). Risti kõrval päästab teinekord taevaisa nimetamine (L 28 – vt. § 106), nagu kolmainisa nimi on ju üldse kindlaks kaitseks igasugu paha vastu. Teatud mõttes kaitseabinõuks on lõpuks ka veel eufemism. – Nagu iga paha olevuse õige nimega nimetamine toodab õnnetust, samuti ei tohita mainida kümnekingalisi nimepidi: kuis karud ja hundid on kohe man, kui neid nimepidi hüütakse, nõnda ka kümnekingalised, – sellepärast nimetetagu neid „veljedeks” (Ir), mis on ju iseenestast väga sobivaks õrnusavalduseks elavate poolt surnuile.

Liivi külmingade algupära kindlakstegemisel omajagu kaaluvaks asjaoluks on edasi nende alatine tantsimine (Ii, Ir, Kr, Pr – vrld. ka Ii 19 ja Pr 78 = S. 73), mis viitab laialt tuttava surnutetantsu (Totentanz, vrld. danse macabre) motiivile ja peegeldab kah omaltpoolt külmingade sugulust surnutega. – Jah, ega kümnekingalised muud ei tegevatki, kui ainult tantsivad ja kepsutelevad, nii et tuba huugab (Kr). Nad on kümnekesi koos ja muudkui keerutavad tantsu (Kr). Kümnekingalised on tüdrukute hukatud lapsi; iga aasta sel ööl, mil ajal igaüks neist on just hukatud, sel ööl nad tulevad sinna tuppä tantsima; kord üks vanamees magand niisuguses toas; läbi une ta kuulnud tantsimist, ja tantsijaid olnud palju, mitte ainult üks; siis mees küsind endamisi, kes see on, kes siin tantsib öösel kingaga, millepääle keegi tantsijaist vastand: „Meie oleme kümnekingalised – sugugi mitte üks inimene, vaid kümme tükki koos kingega!” – ning nõnda siis see sõna „kümnekingaline” on tekkinudki neist endist (Kr 74 = S. 73). Kümnekingaliste tantsu luuraja haigeks jäämisest vt. § 106.

106. Lõpuks me ei saa enam kaheldagi külmingade põlvnemises surnuist, kui esitame nende kohta veel rea muistendeid, mis sarnanevad täisi surnulugudele ja mida Liiviski jutustetakse ühelt poolt külminga, teiselt poolt otsekohe surnu nime all. – Tuletagem meelde, kuis juba eelpool surnute käsitletu puhul sai rõhutat, et Liivis surnulugude seas võrdlemisi väga populaarseks on kujunenud just surnute suure hulga nägemine ja nende massiline liikumine (vt. § 93). Ida-Liivis oli arenend sellejuures – nagu nägime – eriliselt välja surnute hulga rändamine hingedemerre või veelgi sagedamini Egüpti (S. 71), kusjuures muistend

lokaliseerudes ja aklimatiseerudes oli saand omale normaalredaktsioonis päätegelaseks ühe teatud isiku ja nimelt vana Baža-talu peremehe, kes harilikult ikka sattus „hingede” või „vaimude” parvega teel kokku ja kohtas oma tuttavaid või sugulasigi teiste savas. Silmatorkav oli sääljuures asjaolu, et see muistend piirdus täielikult ainult Ida-Liivi alaga, kuna Lääne-Liivist ei olnud esitada säälsamas surnute nime all ühtki otsekohest teisendit. Selle vastu aga näeme nüüd, et samalaadilise poisikestehulga liikumine on tuttav Lääne-Liiviski ja nimelt just külmingade nime all, kusjuures ka Lääne-Liivis kohalikele oludele vastavalt on kehastund normaalredaktsiooni päätegelaseks üks kindel isik – vana Sāmiž-talu (L) peremees. Ja nagu Ida-Liivis vana Baža jääb hätta, sattund surnute teerajale ehk nn. „hingedetele” (V 190), – just niisama ka vana Sāmiž satub külmingade teele ja peab ootama paar tundi nende möödumist. Seejuures Ida-Liivis loo tagajärjena mainitakse palvetamist, nuttu ja hirmu, kuna Lääne-Liivis tagajärg on veelgi raskem: vaimude kohtaja jääb haigeks.

Juhtind juba ette tähelepanu sellisele tähtsale sarnadusele Ida- ja Lääne-Liivi omaette arenend surnu- ja külminga-redaktsioonide vahel, siirdugem siis lõpuks esitama vastavaid külmingalugusid endid, kusjuures olgu tähendat veel enne ajaloolise pisiasjana, et just siia jututüüpi kuuluvad ka kaks ainsat muistendit, mis kirjutet liivi külminga kohta juba eelmisel aastasajal: nimelt Sjögren-Wiedemanni ja Setälä omad. –

KÜLMKINGADE TEE (S. 72)

Vanasti üks mees Dondangenist tulnud Piza-külla oma sugulaste manu jõuluks külla. Säälpühade öhtul kaetud aknad kinni. Mees küsind, miks seda tehakse. Talle vastatud, et külmingad ei näeks aknast sisse, nende talust minevat läbi külmingade tee otse Īra-küla poole. See olnud Jāk-talu. Pärast pühi vana-aasta öhtul see mees hakand minema koju mööda randa. Siis mees näind, et taga tulnud otsekui must tarasaid pisikesi põialpoisse. Varsti need jõudnud talle järgi, tungind kallale ja hakand pigistama. Mõned külmingad haarand tal juukseisse ja hakand tassima randa mööda. Siis ta hakand karjuma, päästetagu teda. Mida enam ta karjund, seda enam need pigistand teda. Siis ta hakand paluma valla-laskmist. Siis külmingad lasknud ta poolhingetuna üheksa sülda merest eemal valla. – SjWied, LGr 456 (8) < Pz.

POISIKESTEHULGA NÄGIJA JÄÄB HAIGEK (S. 72)

Mees tulnud mööda teed kesköö aegu ja istund puukannule, suitsetand piipu. Säälpühade öhtul kaetud aknad kinni. Mees küsind, miks seda tehakse. Talle vastatud, et külmingad ei näeks aknast sisse, nende talust minevat läbi külmingade tee otse Īra-küla poole. See olnud Jāk-talu. Pärast pühi vana-aasta öhtul see mees hakand minema koju mööda randa. Siis mees näind, et taga tulnud otsekui must tarasaid pisikesi põialpoisse. Varsti need jõudnud talle järgi, tungind kallale ja hakand pigistama. Mõned külmingad haarand tal juukseisse ja hakand tassima randa mööda. Siis ta hakand karjuma, päästetagu teda. Mida enam ta karjund, seda enam need pigistand teda. Siis ta hakand paluma valla-laskmist. Siis külmingad lasknud ta poolhingetuna üheksa sülda merest eemal valla. – SjWied, LGr 456 (8) < Pz.

KALMISTU KOHAL TEE KÜLMKINGI TÄIS (S. 72)

Keegi Īra-küla mees sõitnud Pizast koju. Sää! korraga, vana kalmistu kohal, tulnud talle vastu niipalju pisikesi külmkingi, et kõik tee täis. Mees kupatand koju poole. Pärast nad kadund taas ära. – Pz 17.

RIST PÄÄSTAB KÜLMKINGADE KÄEST(S. 72)

1) Külmkingad söönd inimesi kah, kui aga saand kätte. – Kord üks mees läind vana-aasta ööl Nabal-kõrtsist Rinda-kõrtsi. Teel tulnud talle selliseid pisikesi külmkingi selga. Kui ta kepil polnuks raudset risti otsas, – ta olnuks ise „otsas”, külmkingad murdnuksid tema. – L 44.

2) Nabal Nika tulnud Pat'ik-maalt. Sää! tekkind talle igalepoole ümber niipalju kümnekingalisi, et tema pole saand astuda enam mitte üht sammugi. Ja kui tal poleks tulnud meelde lüüa omale risti ette, siis küll kindlasti ta viimne ots olnukski käes. – Ir 11.

VANA SĀMIŽ KÜLMKINGEGA HĀDAS (S. 72)

1) Ühel laupäeva õhtul vana SĀmiž läind Lūž–külast Rinda poole. Öösel ta tulnud tagasi ja istund tee veerde maha. Sää! tulnud niipalju pisikesi poisikesi ja läind risti üle tema tee, nõnda et ta pole pääsnud enam edasi neist läbi. Siis ta istund kaks tundi, kuni ta pääsnud läbi. Need olnudki pisikesed külmkingad või metsarahvas veh. Kõnelnud nad pole midagi, läind aga aina üle tee, kaks tundi läind ühtsoodu oma minemist otsekui mingi lambakari. – Pz 6.

2) Mitte kaua aega tagasi olnud pisikesi inimesi metsas. Vana SĀmiž tulnud kord mööda teed. Külmkingi, suuremaid ja pisemaid, tahtnud petta teda metsa. Tema löönd neid kepigä. Suursoos ta istund maha, popsind piipu ja kutsund siis külmkingi, et läheme's nüüd jälle edasi, – pole ent olnud enam kedagi. See olnud öösel, ja neid külmkingi olnud väga palju. Pisemad, need tükkind ikka enam ligi, suuremad nii lähedale pole tulnud. Niipea kui vana-meis läind lööma neid kepigä, kohe jõnglased karand kaugemale. Saanuks ta mõne väikese kätte, siis suuremad tulnuksid sellele kohe appi. – L 43.

3) Vana SĀmiž läind kord enne keskööd metsa oma hobuseid otsima. Sää! LĀž-kalda kohal jõe ääres tükkind talle ligi väga palju poisikesi ja tahtnud tallata teda hoopis ära. Siis ta pöördund Suurde-Laande ja istund kannule, suitsetand piipu ja öelnud: „Na, minu lapsed, istuge nüüd teie kah ja suitsetage minu piipu, mille taevaisa mulle andnud!” – Ja siis need lapsed ajelnud koleda müraga tema mant ära. Kui ta toibund sellest mürast, siis ta leidnud enda teispool Suur-Sood. Kui ta poleks öelnud taevaisa, siis poisikesed sõtkunuksid tema

ära. – Muide, sääl Lāž-jõe kohal kuulnud alatasa kummitusi. Sinna uppund ära üks juut kõige oma hobuse ja vankriga, – see sääl siis neid kolle näitab. – L 28 = S. 72 + S. 55 B.

Juba esitet Lääne-Liivi variantide hulgas oli ka üks Ida-Liivi teisend (Ir 11 – vt. „Rist päästab külmingade käest”), millele lisaks järgneb alamal veelgi paar lugu Ida-Liivist, kus vaimude „massistseeni” tegelasiks pole mitte otse surnud nagu üldisemalt (vt. § 93), vaid just kümnekingalised. – Kokkuvõttes saame siis konstateerida, et külmingade massiline liikumine oma teatud teid või radu mööda on tuttav kogu Liivis, kusjuures Ida-Liivis sellele on seltsind veel surnute rändamise motiiv Egipti ja jätnud kümnekingalise nime sääl enam tahaplaanile.

KÜMNEKINGALISED AJELEVAD LIPATES JA LÄPATES (S. 72 + 73)

Kuolkas on veel praegugi tuletorni mõisa, kus tüdrukud käind vanasti tööd tegemas, pere-naised saatnud neid sinna teole, ükskord kaks tüdrukut läind säält mõisast Ū'ž-talu sauna laupäeva õhtul, pesnud end saunas puhtaks ja läind siis mõisasse tagasi sinna. Sääl nad näind, kuis mööda aidadevahelist tänavat tulnud otsekui must pilv nii l'ippad ja l'äppad, l'ippad ja l'äppad. Siis üks tüdruk hüüdnud teisele: „Hüppame aida, hüppame aida! mis imeasjad need küll on!” – Vaevalt tüdrukud saand kükitada aia taha maha, sääl tulnudki kümnekingalised ja läind vuhinal mööda. Neid olnud väga palju – suured olnud ees kui heinasaod, kuna pisikesed tormand järgi. Selgesti tüdrukud kuulnud, kuis pisikesed läind l'ippata-l'äppata, lämpat-lämpat lampides neist mööda. Pärast seda tüdrukud tõtand koju. – Pr 43.

KÜMNEKINGALISTE TANTSU LUURAJA JÄÄB HAIGEKS (S.73)

(Vrdl. FFC 25, S. 1)

See olnud, mõistate, soonetsis liivakangrute vahel. Keegi mees sõitnud Dondangenist koju, õhtul pimedas. Tema kuulnud pillimängu ja jäänd kuulatama, mis sääl siis on ja kes mängivad sääl metsas külmal ajal pilli. Ta sidund hobuse puu külge kinni ja pugend ligemale luurama. Ja sääl, mõistate, valsitud, ah valsitud tantsida: mitu ja mitu paari poisse-tüdruid keerutelnud valssi: Üks neist öelnud aga nõnda: „Va, kes sääl männi ääres on, see vaja võtta kah hulka!” – Mees „jalad valla”, kuis aga jõudnud põgeneda, vupsti hobusele ja koju. Jõudnud koju, – olnud selline hirm seljas, et ta magand terve nädala maas haige. Öösel unes öeldud mehele nõnda: „Mul oli sinust kahju. Sa olnuksid otsas, kui mina ei halastanuks sinu pääle. Mida kõrv kuuleb, seda silm ei tohi näha. Sul on palju lapsi; toida sina oma lapsi ja teinekord nõnda sa enam ära tee!” – Küllap need tantsijad olnud siis ärasurnud inimesi. Kui nad võtnuksid mehe oma hulka, siis meeski surnuks ära. – Pr 78.